

**БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СӨЗ ТІРКЕСІН ОҚЫТУДА АНАЛИТИКАЛЫҚ
ЖАТТЫҒУЛАРДАН ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ**

Қайрат Мамбеталиев

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

“Бастауыш білім” факультеті

“Бастауыш білім теориясы” кафедрасы доценті, ф.ғ.д., (PhD)

Фатима Бекполатова

“Бастауыш білім” бағыты 4-курс студенті

Шыршық мемлекеттік педагогика университеті

Аннотация *Жаттығулар әдісінің негізгі қызметі - оқушының алған білімі мен іскерлегінің тез дағдыға айналуы және практикалық жағдайда орындай алуға мүмкіндік жасау. Жаттығу жұмысын жүргізу әр пәннің міндетті бөлігі.*

Кіліт сөздер: *әдіс, жүйе, тіркес, етістік, есімдік, сөз табы, бағыныңқы, басыңқы.*

Аннотация *Основная функция метода упражнений-быстрое превращение полученных знаний и умений учащегося в навыки и создание возможности для выполнения в практической ситуации. Проведение тренировочной работы является обязательной частью каждого предмета.*

Ключевые слова: *метод, система, фраза, глагол, местоимение, морфология, сослагательное наклонение.*

Annotation *The main function of the exercise method is the rapid transformation of the acquired knowledge and skills of the student into skills and the creation of an opportunity to perform in a practical situation. Conducting training work is a mandatory part of every subject.*

Keywords: *method, system, phrase, verb, pronoun, morphology, subjunctive mood.*

Жалпы әдістеме ілімінде жаттығулар жүйесін жасау мәселесі - оқыту жүйесіндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Оқулықтар мен оқу құралдарына талдау жұмыстарын жүргізгенде 60-жылдарға дейінгі тілдік, яғни, грамматикалық жаттығуларға көп мән беріліп, оқыту үрдісінде оның үлес салмағының басым болғанын байқадық. Бұл сөйлеу әрекеті грамматиканы игеру негізінде ғана жүзеге асады деген сыңар жақты пікірдің басым болғанына байланысты.

Қазақ тілін игерумен байланысты жүргізілетін жұмыс - оқушылардың алған білімін әртүрлі жағдайда қолдана білуі мақсат тұтатын оқу әрекетінің түрі. Жаттығуларды даярлау арқылы ғана оқушы ізденеді. Алдына қойған мақсатын шешуге тырысады.

Жаттығулар әдісінің негізгі қызметі - оқушының алған білімі мен іскерлегінің тез дағдыға айналуы және практикалық жағдайда орындай алуға мүмкіндік жасау.

Жаттығу жұмысын жүргізу әр пәннің міндетті бөлігі. Теориялық материалдарды берік меңгерту жаттығулар жұмысының тиімді де жүйелі құрылуына байланысты. Жаттығу жұмыстары жеңілден басталып, бірте-бірте күрделене түсіп, шығармашылық деңгейдегі жаттығуға дейін көтерілуі тиіс.

Әдістемелік еңбектерде жаттығу жұмыстарын әртүрлі топтау жүйесі бар:

Әдіскер ғалым А.Әбілқасым: «Жаттығу тілді оқыту процесінің қажетті құрамды бөлігі болып табылады. Жаттығуларсыз қазақ тілі сабағын өткізу мүмкін емес», - дей келе, қазақ тілін оқытумен байланысты жаттығуларды орындай түріне қарай ауызша, жазбаша, қиындық дәрежесіне қарай оңайдан қиынға қарай деп бөлінеді де, жаттығулардың түрін көрсетеді.

Хасен Арғынов сөз тіркестерін меңгертуге байланысты төмендегідей жұмыстарды атап көрсетеді:

- берілген сөйлемдердегі сөз тіркестерін тапқызу, олардың бағыныңқы, басыңқы компоненттерін атату, қай сөз табынан болғанын дәлелдету;

- сөздер бері, солардан сөз тіркестерін жасату, олардың қайсысы есімді сөз тіркесі, қайсысы етістік сөз тіркесі деп аталатынын айтқызу;

- есімді сөз тіркестерінің бағыныңқы компоненттерінің қай сөз табынан жасалғанын сұрау;

- етістікті тіркестерінің бағыныңқы компоненттерінің қандай тұлғада, қай сөз табынан жасалғанын сұрау;

- өлеңді сөйлемдердегі сөз тіркестерін атау,, олардың сөз тіркесінің қай түрі болып тұрғанын айтқызу және дәлелдету.

Проф. С.Рахметова грамматиканы оқыту барысында оқушылардың тілін дамытуда жаттығулардың грамматикалық жаттығулар деп, ішінара бөледі.: «Грамматикалық жаттығулар оқушылардың қандай тілдік материалдармен жұмыс жасауына қарай, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық болып бөлінеді,» - дейді.

З.Бейсембаева: «Сабақтың дидактикалық мақсатына өарай жаттығулардың түрі де (дайындық жаттығу, байқау-сынау жаттығулары, машықтану жаттығулары т.б) өткізу формасы да (ауызша, жазбаша) әр түрлі,» - дейді.

Н. Құрманова өз еңбектерінде жаттығуларды аналитикалық (теориялық материалдарды игеруде оны дағдыға айналдыру мақсатында), синтетикалық (грамматикалық ішкі заңдылықтарын тілде қолдана білуге), аналитика-синтетикалық (стильді ажырата білу, редакциялау, шығармашылығын арттыру мақсатында жаттығулар) деп бөлінеді.

Сонымен зерттеу тақырыбына сәйкес жүргізілетін грамматикалық жаттығу жұмыстарын орындау сипатына қарай екі топқа топтадық: ауызша, жазбаша.

Жаттығулардың ішкі мақсаты мен мазмұнына қарай ішінара талдау сипаты басым (аналитикалық) және жинақтау, біріктіру сипаты басым (синтетикалық) жаттығу, шығармашылық сипаттағы жаттығу (сөз тіркестерінен сөйлем құрау, оны мәтінде пайдалана білу, мәтіндегі ойды білдіруге тірек болып тұрған сөз тіркестерін таба білу) деп бөліп қарастырдық.

Аналитикалық жаттығуларды орындаудың негізгі мақсаты оқушының аналитикалық ойлау қабілетін дамыту, тілдің грамматикалық құбылыстарын анықтау, грамматикалық талдау.

Аналитикалық жаттығулар сөйлем ішіндегі сөз тіркестерін таба білу, сөз тіркестерін салыстыру, сыңарларына сұрақ қою, басыңқы, бағыныңқы ғыңарларды таба білу, олардың морфологиялық белгілерін анықтау мақсатында жүргізіледі. Бұл жаттығулар сөз тіркестерінің басты негізгі фекшеліктерін тани білуге дағдыландырады. Жаттығулар бірте - бірте күрделене түседі.

Сөз тіркесін оқытумен байланысты машықтану жаттығулары т.б) өткізу формасы да (ауызша, үргізілетін аналитикалық жаттығулар жүйесі:

1-жаттығу. *Мәтіннен сөз тіркестерін табыңдар. Бағыныңқы басыңқы юмпоненттерінің қай сөз табында екенін ауызша айтыңдар. Есімді сөз тіркестерін табыңдар.*

Төрт жерден албыраған аспалы шамдар жақын үйдің жайын айтқызбай- ақ баяндап тұр. Бәрі де қазақ даласына бұрын келмеген қарығы мол, үлкен шамдар. Қара барқытпен оюланған туырлықтың иығын шығара керней тұрған алтын бояулы уықтай шам жарығында тұрын бір көрмеген салтанат сияқтанады. Бірімен - бірі араласқан ояулар, қызыл - жасылды терме бояулар, түкті кілемдер, күміс «аптырған адалбақандар бұл үйдің жасалуына бірталай - ақ ой :еткендігін айтып тұр. Біріне - бірі сай, асыл нәрселерді жарасымын ауып жымындысып тұрғандай. (Ғ. Мүсірепов).

Бұл жаттығудың мақсаты - мәтіннен сөз тіркесін табу.

Міндеті - сөз тіркесінің бағыныңқы компонентінің, басыңқы компонентінің қай сөз табында жасалғанын анықтау. Есімді сөз тіркестерін таба білу. Жұмысты орындау арқылы оқушы мынадай нәтижеге жетті:

- тексті мәнерлеп оқып, мазмұнына мән береді;
- мәтіннен сөз тіркестерін тауып үйренеді;
- сөз тіркесінің түрін, яғни бағыныңқы, басыңқы компонентерден тұратындығын, олардың белгілі бір сөз табынан жасалатындығын меңгерді, білді;
- есімді сөз тіркесі мен етістікті сөз тіркесінің айырмашылығын білді;
- морфологиядан алған білім-дағдыларын сипаттап байланыстыра алады.

2-жаттығу. *Мына өлеңнен етістікті сөз тіркесін табыңдар. Етістікті сөз тіркестерінің бағыныңқы сықарлары қызметінде қай сөз табы қолданылып тұрғанына жазбаша талдау жасаңдар.*

Мен қуансам, жас баладай қуанам, Көрген адам талай деген «Есалаң» Мен қарғырсам, орнатамын қиямет, Жас баламын: тағы да тез жұбанам.

Күлсем егер, есім шығып күлемін, Жылағанда қап-қара қан төгемін. Қасым болса, қанын ішкім келеді, Досым болса, жолында оның өлемін.

(М.Жұмабаев).

Жаттығудың мақсаты — етістікті сөз теркестерін табу.

Міндеті - поэзиялық шығармалардан сөз тіркесін табу, қай сөз табына жасалғанын анықтау.

Нәтижесі:

- поэзиялық шығармалардан сөз тіркесін тауып үйренеді;
- түсініксіз сөздерге талдау жасап, мағынасын ашуға тырысты;
- өлеңді мәнерлеп оқуға жаттықты.

3-жаттығу. *Мәтінен сөз тіркестерін тауып, оның басыңқы сыңарларын ауызша атаңдар.*

Түн шайдай ашық еді. Аспанда бұлт жоқ. Хамит жалғыз, ескілеу жолмен келеді. Ағаштардың жапырақтары салғырт тартып, сарғая бастаған. Кей жерлерде қыстаулар көрінеді. Қыстау маңында жайылып жүрген мал. Құбақан ат басын шұлғып келеді. Аттың пысқырғаны Хамитке жақпай келеді (С.Сейфуллин).

Мақсаты - сөз тіркесінің басыңқы компоненттерінің жасалуына назар аудару, пысықтау.

Міндеті - басыңқы компоненттерінің қай сөз табына жататына байланысты етістік, есімді, ортақ басыңқылы болып бөлінетінін нақтылау, назар аударту.

Нәтижесі:

- сөз тіркестерін мағыналық жоқтан топтастырып, бөліп алады;
- оларға талдау жасап үйренді;
- кез-келген тіркестік сөз тіркесі бола алмайтынына тағы да көздерін жеткізді.

Бұл аналитикалық жаттығулардың көздейтін мақсаты - оқушының сөз тіркесі туралы жалпы түсінігін қалыптастыру, сөйлемде, мәтінде сөз тіркесін тани білу, оның түрлерін бір - бірінен грамматикалық ерекшеліктері арқылы ажырата білуге үйрету.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР;

1. Хасанова С., Әбдіғалиева Т., Қасабекова Қ., Шалабаев Б. Кестелі грамматика. Алматы: Ана тілі, 1996.
2. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы: Ғылым, 1991.

3. Аблақов Ә. , Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. Алматы: Санат, 1997.
4. С.Матчанов, Х.Ғуломова, Ш.Юлдошева, Нисанбаева А. Ана тілін оқыту әдістемесі (Оқулық) Ташкент- 2013.
5. Жапбаров А. Әділбекова Ж. Қазақ тілі сабақтарындағы жаттығу мен талдау жұмысының әдістемесі. Алматы, «Ғылым», 2002.
6. Primkulovna, A. S. (2023). Periphrases unit of the names of the representors of literature in english and uzbek language. *Journal of language and linguistics*, 6(5), 100-104.
7. Primqulovna, S. A. (2023). Perifrazaning tilishunoslikdagi vazifalari va xususiyatlari. *O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali*, 2(18), 1192-1195.
8. Allayorova, S. (2022). Shahnoza Tarixiy shaxslar nomlarining ingliz va o'zbek tillaridagi perifrazdagi ifodalanishi: tarixiy shaxslar nomlarining ingliz va o'zbek tillaridagi perifrazdagi ifodalanishi. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(4).